

Terecht, maar te laat: de werking in de tijd van verandering van bestuursrechtspraak

Citation for published version (APA):

Bakker, R. (2004). *Terecht, maar te laat: de werking in de tijd van verandering van bestuursrechtspraak*. [Doctoral Thesis, Maastricht University]. Datawyse / Universitaire Pers Maastricht. <https://doi.org/10.26481/dis.20040930rb>

Document status and date:

Published: 01/01/2004

DOI:

[10.26481/dis.20040930rb](https://doi.org/10.26481/dis.20040930rb)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Hoofdstuk 6

Conclusie

In zijn rede die hij ter gelegenheid van zijn aftreden als president van de Hoge Raad heeft gehouden, heeft mr. S.K. Martens erop gewezen dat in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw ook het taboe is neergehaald dat rechterlijke rechtsvinding niet meer of anders kan en mag zijn dan wetstoepassing. Hij wijst erop dat vanaf die tijd zowel doctrine, wetgever als rechter het 'kiekeboe spelen' hebben opgegeven en openlijk zijn gaan erkennen dat ook de rechter recht vormt.¹ Zoals in hoofdstuk 1 al ter sprake is gekomen, rezen met deze erkenning ook ten aanzien van de rechtspraak vragen van overgangsrecht.²

Bij zijn analyse van dit vraagstuk maakt Zwart een onderscheid tussen uitspraken met declaratoire werking en uitspraken die zien op een wijziging van het recht. In het eerste geval gaat het om uitspraken waarbij de rechter op louter juridische gronden blijk geeft van een andere visie op het bestaande recht. In dat geval wordt de nieuwe rechtsopvatting tevens geacht te gelden voor rechtsfeiten die zich vóór de uitspraak hebben voorgedaan. In het tweede geval gaat het om het optreden van de rechter die als regelgever nieuw recht scheidt. In de visie van Zwart vereist deze laatste activiteit een andere dan een zuivere juridische argumentatie en moet de rechter aangeven welke buiten het recht zelf gelegen maatschappelijke of andere factoren een rechtvaardiging voor de wijziging van de regel bieden.³ In beide gevallen gaat Zwart uit van een situatie waarin de (Nederlandse) rechter zelf, autonoom, kan bepalen met ingang van welk tijdstip de nieuwe rechtsopvatting heeft te gelden.

De problematiek waar dit onderzoek betrekking op heeft ligt echter nog een graadje ingewikkelder en lijkt zich te kenmerken door een zekere mengvorm van de door Zwart beschreven situaties. Het gaat in dit boek immers enerzijds om situaties waarin een verandering van rechtspraak heeft plaatsgevonden op grond van een wijziging in maatschappelijke opvattingen, dus, in de woorden van Zwart, om rechterlijke regelgeving; anderzijds is het echter zo dat de in dit boek besproken verandering van rechtspraak ook een zuivere juridische component heeft op grond van de doorwerking van het internationale recht. Voorts kenmerken de in dit boek besproken gevallen zich door een veelal grote divergentie tussen het moment waarop uitspraak wordt gedaan en het moment met ingang waarvan het recht geacht wordt te zijn veranderd, waarbij dit laatste tijdstip de Nederlandse rechter niet zelden werd 'opgedrongen' door internationale rechtscolleges.

Dit onderzoek ziet op de waardering van rechtsfeiten die zich tussen deze twee tijdstippen hebben voorgedaan. Het gaat daarbij enerzijds om situaties waarin achteraf moet worden

1 S.K. Martens, De grenzen van de rechtsvormende taak van de rechter, NJB 2000, p. 748.

2 Zie Martens, a.w., 750 en voetnoot 49 en F.P. Zwart, Enkele opmerkingen over rechterlijk overgangsrecht, NJB 1997, afl. 3, p. 108-114.

3 Zwart, a.w., p. 110.

geconcludeerd dat op deze feiten lange tijd het 'verkeerde recht' door het bestuursorgaan en de bestuursrechter is toegepast, en, anderzijds, om situaties waarin de betrokkenen op het 'oude' recht zijn afgestaan en hierin hebben berust. Om de vraag te analyseren welke aanspraken betrokkenen in deze situaties nog kunnen maken op de nieuwe rechtsopvatting, is in dit onderzoek het begrippenpaar van de materiële en formele werking van verandering van rechtspraak geïntroduceerd. Daarbij ziet de materiële werking op het tijdstip met ingang waarvan een bepaalde uitleg van een wettelijk voorschrift onrechtmatig wordt geacht. De formele werking ziet op het tijdstip met ingang waarvan op deze onrechtmatigheid gebaseerde vorderingen kunnen worden geëffectueerd. Bij de formele werking gaat het, met andere woorden, om de vraag of en in hoeverre daadwerkelijk rechtsherstel kan worden verkregen op grond van veranderde jurisprudentie. Het doel van dit onderzoek is deze vraag te beantwoorden aan de hand van een aantal, veelal op de sociale zekerheid betrekking hebbende, casus. Dit levert het volgende beeld op.

Uit het onderzoek komt in de eerste plaats naar voren dat de mogelijkheid onder de oude, later onjuist gebleken, rechtsopvatting tot stand gekomen besluiten aan te tasten in vrijwel alle gevallen afstuit op het beginsel van de formele rechtskracht. Dit is volgens de nationale rechtsopvatting ook het geval als de oude rechtsopvatting in strijd is met fundamentele rechtsbeginselen. Van betrokkenen wordt te allen tijde verwacht dat zij gebruik maken van de mogelijkheid rechtsmiddelen in te stellen, ook als dit, afgaande op de oude rechtsopvatting en rechtspraktijk, zinloos zou zijn geweest. Dit is slechts anders als zij voor wat de mogelijkheden van rechtsbescherming betreft op een aan het bestuursorgaan toe te rekenen wijze 'op het verkeerde been zijn gezet'. Dit laatste wordt echter niet aangenomen op de enkele grond dat het bestuursorgaan bij het nemen van zijn besluiten is uitgegaan van een verkeerde rechtsopvatting c.q. deze heeft gebaseerd op een later onverbindend verklaarde regeling.

Recente rechtspraak van het EHRM en het HvJ EG heeft evenwel uitgewezen dat wel een uitzondering op het beginsel van de formele rechtskracht moet worden gemaakt ten behoeve van degenen die, na eerder een onherroepelijke uitspraak te hebben verkregen in een procedure waarin zij tevergeefs hadden betoogd dat het besluit in strijd was met het EG-recht, een nieuwe procedure beginnen na in een door een derde aangespannen procedure alsnog hun gelijk te hebben zien bevestigd. Voor het overige is het beginsel van de formele rechtskracht naar de huidige stand van de jurisprudentie verenigbaar met het EG-recht geacht, tenzij de geboden rechtsbescherming niet beantwoordt aan het gelijkheids- en doelmatigheidsbeginsel, zoals deze worden uitgelegd door het HvJ EG. De rechtspraak biedt voorts enige aanknopingspunten voor de veronderstelling dat een uitzondering op het beginsel van de formele rechtskracht eveneens is aangewezen bij gebreke van een *effective remedy* als bedoeld in het EHRM om een, naar later blijkt, in strijd met het EG-recht onthouden aanspraak, te effectueren.

Zoals met name in hoofdstuk 2 is uiteengezet staat het beginsel van de formele rechtskracht er niet aan in de weg dat het bestuur op grond van de nieuwe jurisprudentie een onder de oude rechtsopvatting tot stand gekomen besluit ambtshalve of op verzoek met terugwerkende kracht heroverweegt. Tevens is gebleken dat de mate van daadwerkelijk rechtsherstel die langs deze weg kan worden verkregen een zeer wisselend beeld vertoont. Vaste jurisprudentie is in elk geval dat het enkele feit dat latere jurisprudentie leidt tot de conclusie dat door het bestuur bij eerdere besluitvorming op een onjuiste wijze toepassing

is gegeven aan een wettelijk voorschrift, dan wel dit voorschrift onverbindend moet worden geacht, het bestuur niet verplicht alle nog onder de 'oude jurisprudentie' tot stand gekomen besluiten te herzien. Uit het discretionaire karakter van de bevoegdheid van het bestuur om terug te komen van in rechte onaantastbaar geworden besluiten vloeit voort dat door het bestuur ter uitvoering van deze bevoegdheid vastgesteld beleid door de rechter terughoudend wordt getoetst. Voorzover op grond van de nieuwe rechtsopvatting zou moeten worden geoordeeld dat een onder de oude rechtsopvatting genomen besluit als onmiskenbaar onjuist zou moeten worden aangemerkt, is uit de besproken jurisprudentie niet af te leiden dat dit tot een plicht van het bestuursorgaan zou leiden om 'oude besluiten' te herzien. Uit de bespreking van de arresten *Kühne & Heitz*, *Köbler* en *Dangeville* is gebleken dat dit mogelijk anders is indien de 'oude besluiten' alsnog in strijd blijken te zijn met EG-recht.

Ziet het voorgaande op een mogelijke gehoudenheid van het bestuur om in het licht van veranderde jurisprudentie bestaande rechtsverhoudingen te wijzigen, ten aanzien van de totstandkoming van nieuwe rechtsverhoudingen bleek in de eerste plaats dat de formele werking in de tijd (de mate waarin betrokkenen hun op grond van de nieuwe rechtspraak verkregen rechten alsnog geldend kunnen maken) in de eerste plaats afhangt van de wijze waarop de desbetreffende nationale wetgeving is ingericht. Zo bleek de ruime mate van terugwerkende kracht waarmee op grond van de rechtstreekse werking van EG-richtlijn 79/7 alsnog WWV-rechten konden worden geclaimd eerst en vooral terug te voeren op het feit dat de WWV het recht op uitkering niet rechtstreeks koppelde aan het moment van intreden van de werkloosheid en bovendien niet vereiste dat de aanvraag binnen een bepaalde termijn na het intreden van de werkloosheid werd ingediend. Van een soortgelijke 'katalyserende werking' bleek eveneens ten aanzien van de AAW, althans voor wat de materiële werking van EG-Richtlijn 79/7 betreft (de mate waarin op grond van de rechtstreekse werking van deze richtlijn alsnog met terugwerkende kracht recht op uitkering ontstond). Terwijl een poging van de Nederlandse regering om deze materiële werking door middel van reparatiewetgeving te beperken bij het HvJ EG schipbreuk leed, kon een wettelijke beperking van de formele werking wel, zij het ternauwernood, genade vinden in de ogen van het Hof.

De vraag naar welk tijdstip moet worden beoordeeld of iemand in verband met latere ontwikkelingen in de jurisprudentie rechten over het verleden kan doen gelden, kwam het meest principieel aan de orde bij bespreking van de gevolgen van de doorwerking van internationaal recht voor de verzekering krachtens de AOW. Doorslaggevend in deze kwestie leek lange tijd de vraag met ingang van welk tijdstip de maatschappelijke ontwikkelingen zo ver waren voortgeschreden dat de bij algemene maatregel van bestuur voorziene uitsluiting voor de AOW-verzekering van de gehuwde vrouw in strijd kon worden geacht met het gelijkheidsbeginsel, waarbij achtereenvolgens is getoetst aan EG-Richtlijn 79/7, artikel 26 van het IVBPR, artikel 1 van de Grondwet en tenslotte artikel 14 van het EVRM. Het is ook hier dat de EHRM van alle rechterlijke instanties die zich met deze vraag hebben beziggehouden de meeste dynamiek vertoont door geen verdere beperking in de tijd van de doorwerking van artikel 14 van het EVRM te aanvaarden dan is gelegen in het tijdstip van inwerkingtreding van dit verdrag voor Nederland.

Dat de bestuursrechter ook de mogelijkheid openhoudt van het bieden van daadwerkelijk rechtsherstel voor gemis aan uitkering op een wijze die los staat van de in geding zijnde

wetgeving, blijkt uit de jurisprudentie van de Centrale Raad van Beroep met betrekking tot de problemen die ontstonden in verband met de samenloop van de AAW en AWW. In deze gevallen voorzag de Centrale Raad van Beroep voor de getroffen weduwen in een vorm van compensatie van de financiële gevolgen van de op de toekenning van een AWW-uitkering volgende intrekking van de AAW-uitkering, die was geschied op een wijze die zich niet verdroeg met EG-Richtlijn 79/7. Deze compensatie bleef echter beperkt tot degenen die eerder in rechte tegen de intrekking van de AAW-uitkering waren opgekomen.

Dezelfde mogelijkheid werd, nu in meer principiële zin, geopperd door Koopmans in het kader van de Bopa-affaire, dit keer in een situatie waarin betrokkenen, zonder eerder te hebben geprocedeerd, vergoeding vorderden van schade die het gevolg was van een bestuurlijke uitvoeringspraktijk die, naar in door een derde gevoerde procedure bij de bestuursrechter was komen vast te staan, is strijd was met het toenmalige artikel 119 EEG-Verdrag. Uit het uit de rechtspraak van het HvJ EG volgende recht op een daadwerkelijke en doeltreffende rechtsbescherming suggereerde Koopmans dat betrokkenen zich tot de burgerlijke rechter zouden kunnen wenden met een op onrechtmatige daad gebaseerde vordering van door hen geleden schade. Daarbij zoekt Koopmans de grondslag van de schadevergoeding in de immateriële schade die de betrokkenen hebben geleden ten gevolge van de discriminatie die zij hebben ondervonden. Voorts is hij van mening dat de vergoeding voor de overheid ook een punitief karakter zou moeten dragen.

Mijn inziens is er ook in algemene zin wel wat voor deze oplossing te zeggen, vooral omdat zij een mogelijkheid biedt voorbij te gaan aan de vele in dit boek besproken procedurele en bewijstechnische voetangels die aan het bieden van daadwerkelijk rechtsherstel in de weg staan. Het lijkt me bovendien een mogelijkheid die (eindelijk) recht doet aan het in artikel 13 van het EVRM opgenomen recht op een *effective remedy*. Gelet op de ruime interpretatie die het EHRM aan artikel 1 van het Eerste Protocol bij het EVRM heeft gegeven, kan er geen twijfel meer over bestaan dat artikel 13 van het EVRM op de in dit boek besproken gevallen van toepassing is. Dat een op gewijzigde jurisprudentie gebaseerde (financiële) aanspraak onder omstandigheden, zeker indien de betrokkene eerder tevergeefs heeft geprocedeerd, kan worden aangemerkt als een *arguable claim* lijkt me evenmin voor betwisting vatbaar. Mijns inziens wordt in de huidige rechtspraak op het in dit boek besproken terrein onvoldoende recht gedaan aan de door het EHRM uit artikel 13 van het EVRM afgeleide verplichting voor de Lid-Staten met betrekking tot deze *arguable claim* te voorzien in een *domestic remedy* strekkende tot het bieden *appropriate relief*.⁴ Dat het EHRM hecht aan de beschikbaarheid van een *remède suffisant* met voorbijgaan aan *principes jurisprudentiels traditionnels* opdat aan hoger recht ontleende, maar op grond van oude nationale rechtspraak ontzegde, rechten alsnog geldend kunnen worden gemaakt, bleek uit de in hoofdstuk 5 besproken zaak *Dangeville*.

4 EHRM 8 juli 1999, *Tanrikulu v. Turkey*, Reports of Judgements and Decisions 1999-IV.

Summary

This book deals with the consequences of (sudden) changes in the case law of Dutch administrative courts, particularly in the area of social security law, for legal positions established under earlier and meanwhile abandoned case law. The book is particularly concerned with changes in case law which are the result of the application by Dutch courts of international treaty provisions which are considered by the Dutch courts or the EC Court of Justice to be directly applicable in the Dutch legal order. What are the consequences of court decisions taken in, for example, 2001, holding that the national statutory provision applicable to the case is a violation of international law as from a moment in time – say, 1984 – often long preceding the moment of the court decision (in this example, 2001)? What is the position of third party (Mrs Smith) who, although having an identical legal problem to Mrs Jones, decided, on the basis of earlier case law to (justifiably) refrain from making a claim. When subsequently, Mrs Jones is vindicated in her decision to bring proceedings by a court holding that her rights have been violated, is it sufficient to say simply, that Mrs Smith has had a stroke of bad luck? Or do situations occur in which changes of case law have retrospective effect? It is this question which is central to the present book. When discussing the retrospective effect, through the whole book a distinction has been made between, on the one hand, the moment from which as a result of a change of case law a substantive right not earlier recognised has been held to exist and, on the other hand, the moment from which this right can actually be enforced by third parties.

As is pointed out in chapter one the first moment, the moment from which the law is changed through new case law, has been given considerable attention in Dutch legal writing, most particularly in the dissertation of O.A. Haazen (*Algemeen deel van het rechterlijk overgangsrecht, Tilburg 2001*). His book concentrates on the effects of changes of case law in the field of private law. An important difference between the private and administrative law context is that, whereas the former is characterised by lengthy periods within which claims based on the new case law can be brought, the latter poses formidable limitations on the enforcement of new rights as a result of the very limited periods, generally six weeks, within which procedures have to be brought.

The latter aspect is further developed in chapter two. In this chapter I discuss the so-called *formele rechtskracht*, a rule that is central to Dutch administrative law. I will refer to this rule as the 'rule of finality' (broadly comparable with the rule known in the English system as *Res judicata*). According to this rule a decision of a public authority which has not been challenged in court within the required time limit is considered to be final. It also means that the Dutch civil courts are barred from giving judgement in tort proceedings regarding such a decision, and will apply the fiction that the administrative decision satisfies the requirements of the law. An exception to this rule is only applied if the civil court considers that the claimant had earlier been misled by the public authority concerned regarding his possibilities to challenge the administrative decision in the administrative courts.

As a result two questions arise: (1) does a change of case law which, with retrospective effect, establishes substantive rights which third parties have not earlier pursued because they acquiesced in earlier case law denying them those rights, present a special circumstance giving rise to an exception to the rule of finality? (2) If the rule of finality still applies in these situations, are there other ways in which the newly acquired rights can be enforced? On the basis of research of the relevant case law it is concluded in chapter two that, according to national law, no exception to the principle of finality is accepted if third parties seek the enforcement of substantive rights which have been realised with retrospective effect in another procedure. The second question is much more difficult to answer. Traditionally Dutch public authorities have always had the power to reconsider decisions that have become final. According to well-established case law the way public authorities apply this power, including the decision not to apply it at all, can only be subjected to very marginal scrutiny by the courts. Nonetheless several examples are given in this chapter showing that public authorities have made it possible for third parties to enforce rights with retrospective effect, whilst the administrative courts have given judgements with regard to the moment in time from which the possibility of enforcement should apply. The picture that arises is varied: the relevant moments vary from the date of the judgement which established the change of the case law, the date at which the facts relevant to the earlier judgement took place and several other dates set in so-called 'policy rules'. Sometimes, more significantly, the moment at which the relevant social changes have taken place are considered decisive.

In chapter four the same two questions are discussed, but this time with respect to changes in case law that stem from the direct applicability of international law. Most of the case law treated in this chapter is concerned with the application of the principle of equal treatment of men and women in social security. By way of introduction and in order to explain the aspects of direct applicability relevant for my research I discuss in chapter three the international provisions, which play a central part in chapter four. These are: Article 26 of the International Convention on Civil and Political Rights, Article 141 of the EC-Treaty, Article 4 of EC-Directive 79/7 on the equal treatment of men and women in social security and Article 14 of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR).

Chapter four forms the kernel of my research. Through a study of the case law regarding the effects of earlier case law in which Dutch courts have declared long standing practices of excluding groups of married women from social security rights unlawful under international law, I have analysed the factors that have been decisive for the measure of retrospectivity with which women relying on these judgements have been able to enforce their rights. Again, a varied picture arises, with the common factor that the measure of retrospectivity is first of all dependent on the structure of the relevant social security Act.

In paragraph 1, in the case of the former *Wet werkloosheidsvoorziening (WWV)*, an Act providing for a financial allowance from the municipal authorities in case of unemployment, it appears that the (substantive) right to the allowance is directly dependent on the status of unemployment and that the Act has very lenient rules as to when an application should be made to acquire those rights. Through a series of judgements, both from the EC

Court of Justice and the national courts, this results, in the end, to almost complete retrospectivity of the enforcement of the newly acquired rights.

A different picture arises from the case law considering the retrospectivity of a number of very important cases decided by the *Centrale Raad van Beroep* (the court of appeal in social security matters) on January 5th 1988. In these judgements – that were my main inspiration for carrying out this research – the *Centrale Raad van Beroep* held that the provision in the former *Algemene Arbeidsongeschiktheidswet* (General Disability Act) excluding married women whose disability to work dated from before January 1th 1980 violated Article 26 of the International Convention on Civil and Political Rights. Because, as in the *WWV*, the substantive right to the allowance was dependent on the status of disability (regardless of the moment at which the actual claim was made), the Government feared immensely expensive retrospective effects of the judgements, taking account of the number of women involved and the long duration of the discriminatory treatment. The Government tried to curb the consequences of the judgements in two different ways: first, by removing, through legislation with retrospective effect, the newly-acquired rights; and second, by relying on the procedural provision in the General Disability Act which states that, even in cases in which it is established that the disability materialised a long time ago, the right to disability benefit can, in principle, only be enforced with retrospective effect of one year. In the relevant provision the public authority concerned was, however, given the power in special cases to grant the allowance with retrospective effect of more than one year. Discussion arose as to whether the cases of the married women fell within this category and whether the public authority could be held to be obliged to use its power to grant the allowance with retrospective effect of more than one year. Both attempts of the Dutch Government resulted in fundamental case law of the EC Court of Justice discussed in paragraph 2 of chapter four, with the end result that the statutory provision removing the substantive rights was held to be a violation of EC Law, whilst the procedural limitation of the enforcement of the rights only narrowly escaped the disapproval of the EC Court of Justice.

The case law discussed in paragraph 4 of chapter four concerning the provision excluding married women from the accumulation of pension rights under the *Algemene ouderdomswet* (the Act providing for an old age state pension) with respect to the periods up to April 1st 1985 during which their spouses had been employed (and insured) abroad, shows yet another set of features regarding the retrospective effect of case law. After the Dutch Government had tried to argue that, as far as the accumulation of pension rights is concerned, the relevant group of married women could only claim equal rights to those of married man from the date of December 24th 1984 onwards (a date vital to this research at which the period of implementation of EC Directive 79/7 had ended), the EC Court of Justice soon made it clear that women, from the 24th of December 1984 onwards, were not to suffer the discriminatory effects of their former exclusion. This judgement put the women who, on attaining 65 belonged to the workforce and who therefore fell under the realm of EC Directive 79/7, in a strong position. The Dutch courts, particularly the *Centrale Raad van Beroep*, took a completely different stand, however, regarding married women who, upon reaching pensionable age, were considered to be unemployed. Through a quirk in Dutch administrative law in these cases, not only the *Centrale Raad van Beroep* – normal-

ly the highest court in social security matters – , had jurisdiction, but also the Hoge Raad (usually referred to as the Dutch Supreme Court). The remarkable result was a series of cases in which the date as from which the unequal accumulation of pension rights for married women was considered unlawful, was pushed back from 24th December 1984 (*Centrale Raad van Beroep 1996*) to the moment in time when the social circumstances in the Netherlands could be considered such that the unequal treatment complained of was to be considered a violation of the general (unwritten) principle of equal treatment (*Hoge Raad 1996*). Most important, in the end, was the role played by the European Court of Human Rights, which in 2002 effectively decided that the exclusion of married women amounted to discrimination contrary to article 14 of the ECHR from the very day that the ECHR came into effect.

Paragraphs 3 and 5 of chapter four signal a tentative development in the case law towards compensation for discriminatory treatment in social security, not through, from a particular moment in time, granting the formerly denied rights, but through damages in a tort procedure before the civil courts, thus by-passing the rule of finality.

Chapter five opens with a short evaluation of the case law discussed in the earlier chapters. It is concluded that the possibilities of retrospectively enforcing substantive rights acquired on the basis of changes of case law are, for practical purposes, inconsistent and to some extent even arbitrary. It is also pointed out that this inconsistency is due to a large extent to the fact that the procedural requirements for the enforcement of substantive rights, whether they stem from changes of case law at a purely national level or from directly applicable provisions of international law, are, in principle, always governed by national law. The question is therefore raised whether EC-law, considering its special, supra-national character can, in its own right, override the national principle of finality in order to create more balanced provision for the enforcement of rights, earlier wrongfully denied at the national level and later recognised to be truly founded on EC-law. It is shown that recent decisions of the EC Court of Justice have not only made little dents in the national bastion of the rule of finality but, in cases relevant to this research, also seem to have opened the door to actions for damages directly based on EC-Law. Furthermore it is shown that these developments are supported by recent case law of the European Court of Human Rights.